

TA'LIM BOSQICHLARIDA JAHON BOLALAR ADABIYOTI NAMUNALARINI OQITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Sobitova Mahmudaxon Shuhratbek qizi

Alisher Navoiy nomidagi TDO'TAU 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: *O'zbek bolalar adabiyotining so'z san'ati sifatidagi ulug'vor vazifasi va tarbiyachilik vositasi istiqlol yillarida alohida e'tiborga tushdi. Respublikamizning Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning "Adabiyotga e'tibor– ma'naviyatga, kelajakka e'tibor" yo'riqnomasida adabiyot, so'z san'ati azaldan xalq qalbining ifodachisi ekanligi ta'kidlab ko'rsatilar ekan, jumladan shunday deyilgan: "Ayniqsa, biz uchun g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'lgan bolalar adabiyotini rivojlantirishga alohida e'tibor berishimiz, mustaqil fikrlaydigan shaxslarning shakllanishi, har qanday kitobxonlik, mutolaa madaniyati bolalikdan boshlanishini doimo yodda tutishimiz lozim."*³⁸

Yarim asrdan oshayotirki, pedagogika oliygohlari va kollejarining boshlang'ich ta'lim usuliyoti, maktabgacha ta'lim yo'nalishlari talabalari ushbu fanni chuqur o'rganib kelmoqdalar. Bu davr mobaynida bolalar adabiyoti fani bo'yicha chop etilib kelingan darslik va qo'llanmalar tom ma'noda, yosh avlodni tarbiyalashda ruhiy va ma'naviy quvvat bo'lib kelganiga shubha yo'q. Ammo, XXI asr milliy bolalar adabiyoti namunalariga qoyilgan talablarning ortgani bejiz emas.

O'zbek bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalariga keng e'tibor qaratish, yangi asr kichkintoylarining shiddat bilan rivojlanayotgan qiziqishlari, ruhiy, ma'naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar tahlili orqali talabalarda estetik, axloqiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyani shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

O'zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning yaratilishi XX asr boshlarida ma'rifatparvar pedagog va adabiyotshunoslar maqolalarida ko'zga tashlangan bo'lsa, ilk xrestomatiyalar va o'quv qo'llanmalarini tuzish harakati asr o'rtalariga to'g'ri keldi. Pedagogika bilim yurti talabalariga mo'ljallangan, I.Ahmedov, A.Suyumovlar tomonidan 1953-yilda birinchi marta tartib berilib, 1967-1978 yillarda qayta takomillashtirilib, nashr etilgan "Bolalar adabiyoti" xrestomatiyasi, 1957-yilda e'lon qilingan "Bolalar adabiyoti" o'quv materiallari qo'llanmasi shu harakatning dastlabki natijasi hisoblanadi. Keyinchalik, 1973-yilda A.Suyumov tomonidan maxsus o'rta o'quv yurtlari uchun nashrga tayyorlangan "Bolalar adabiyoti" qo'llanmasi o'zbek bolalar adabiyoti tarixini yaratish yo'lidagi dastlabki qadam bo'ldi. Bu qo'llanma keyinchalik M.Jumaboyev tomonidan qayta ishlanib, 1995-yildan e'tiboran majmua va darslik sifatida kasb-hunar kolleji o'quvchilari hamda oliy o'quv yurtlari uchun amalda foydalanib kelinmoqda.

³⁸ Bu haqda qarang: Ўзбекистон адабиёти ва санъати. // 2009 йил, 3 июль

Bu sohada P.Shermuhammedov, J.Tursunov, O.Safarov, X.Egamovlar muallifligidagi “O‘zbek bolalar adabiyoti” darslik xrestomatiyasi (1976), O‘zbekiston FA Til va adabiyot instituti tomonidan tayyorlab nashr etilgan “O‘zbek bolalar adabiyoti tarixi ocherklari” (1978), “Bolalar adabiyoti va zamonaviylik”(1981), “O‘zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon” (1989) kabi monografiyalar ham o‘ziga xos hodisa bo‘ldi. Biroq, o‘zbek bolalar adabiyoti va bolalar kitobxonligi mundarijasini o‘zida mujassamlashtiruvchi, XX asr o‘zbek bolalar adabiyoti namunalarining g‘oyaviy, janriy, badiiy-kompozitsion jihatidan o‘ziga xosligi, ularning kichkintoylar, bolalar va o‘smirlar yosh xususiyatlariga ko‘ra ifoda olami kabilarni milliy istiqloq tafakkuri nuqtayi nazaridan chinakam tahlil va tadqiqot asosidagi ilmiy tarix hanuzgacha yaratilgani yo‘q. Zotan, ushbu qo‘llanma mazkur vazifani qisman ado etish maqsadini ko‘zda tutadi.

Bolalar adabiyoti istilohi haqida tushuncha. Tarixning eng qadimgi davrlaridanoq inson nafaqat o‘zining tirikchiligi uchun kurasha boshlagan, balki u o‘z avlodi bardavomligi haqida qayg‘urgan. Insoniyatni o‘rab turgan dunyo va u haqdagi tasavvuri, yig‘ilgan bilimlari, hayotiy tajribasi, hamda bu boradagi dono fikrlari, xulosalari bolalarga turli pand-nasihatlar shaklida, tushunarli vositalarda anglatilgan. Bu jihat barcha xalqlar og‘zaki adabiyotining mushtarak xususiyatlari hisoblanadi.

Folklor har bir xalqning milliy-adabiy ijodini boshlab berishi ham shundan. Bu xususiyat bolalar adabiyoti inkishofida ham muhim rol o‘ynaydi. Qachonlardir Ovrupoda aka-uka Grimmlar, X.K.Andersen, Sh.Perro, J.Rodari kabilarning ertak to‘plamlari paydo bo‘lgan bo‘lsa, vaqti kelib, o‘zbek bolalar adabiyotining boshlanmasida ham bu hodisa poydevor bo‘la oldi. Inson ruhiyatida o‘z-o‘zini anglash davri aynan bolalikda kashf etilishi ham turli xalqlarda turli davrlarda kechdi.

Negaki, bolalik insondagi bebaho ichki olam sifatida, beg‘uborligu ajoyibotlari bilan kattalarni o‘ziga rom etuvchi davr ekani, kattalik davri esa, xuddi eng samimiy va bolalarcha beg‘uborlik tark etilgan jarayon sifatida anglay boshlanishi uchun jamiyat ma‘naviy ongida yangilanish zaruratini yuzaga keltirgan. Hamchunin, Yevropa adiblari XVI-XVII asrdayoq nafaqat bolalikni kashf etdi, balki uni eng sof mukammallik namunasi va mehr-shafqat timsoli sifatida insoniyatga me‘ros qilib qoldirdi.

Har bir mamlakatda bolalar tarbiyasiga oid, ularga bag‘ishlangan yoxud maxsus yaratilgan ijod namunalari u haqdagi istilohlarni ham vujudga keltiradi. Jumladan, o‘zbek bolalar adabiyoti tarixida folklordan tashqari, didaktik adabiyot, bolalar kitobxonligi, ma‘rifatparvarlik adabiyoti, milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti tushunchalari uning shakllanishidagi asosiy omillar hisoblanadi. Hodisaning maydonga kelishi, uning ilmiy iste‘molga olib kirilishi, nihoyat, mustaqil fan sifatidagi takomili esa yaxlit tizimni tashkil etadi.

Bolalar va o‘smirlar uchun yaratilgan badiiy, ilmiy, ilmiy-ommabop va publitsistik asarlar majmui tom ma‘noda bolalar adabiyotini tashkil etsa-da, asosan, sof badiiy asarlar bu tushuncha mohiyatini anglatishi taomilga kirgan. Bolalar o‘qishi uchun mo‘ljallangan asarlar barcha xalqlar tarixida qadimdan davom etib kelgan. Jumladan, o‘zbek bolalar

adabiyoti Sharq yozma adabiyotida “pandnoma”, “ma’vizatnoma”, “nasihatnoma”, “axloq kitoblari” singari nomlar bilan tasnif qilinuvchi asarlar zaminida voqelikka aylangani, shuningdek, uning shakllanishi ma’rifatparvarlik va maktab-maorif tizimi islohotlari bilan chambarchas bog’liqligi ayon haqiqat. Bolalar adabiyoti avvalo, turli yoshdagi bolalar va o’smirlarga mo’ljallangan so’z san’atidir. U voqelikni aynan o’n olti-o’n yetti yoshgacha bo’lgan bolalar idroki, tasavvuri, tafakkur obrazlarida gavdalantiruvchi badiiy asar namunalari o’zida mujassamlashtiradi. Shu jihatdan u umumbadiiy adabiyot bag’rida shakllangan. Ayni paytda, u qator xususiyatlariga ko’ra alohidalik kasb etadi.

Bolalar adabiyoti avvalo:

– so’z san’atiga asoslangani va badiiy ijod mahsuli ekanligi jihatdan umumadabiyotga hamohang bo’lsa;

– unda bolalar ta’lim-tarbiyasi ustuvorligi pedagogika bilan;

– bolalar va o’smirlarning murakkab ruhiyati, qiziqishlarini aks ettirishi psixologiya;

– yosh xususiyatlarini ifodalashi fiziologiya bilan;

– ona-tabiati, atrof-olam hodisalarini keng aks ettirishiga ko’ra tabiatshunoslik fanlari;

– kichkintoylar til xususiyatlarini mujassamlashtirib tilshunoslik fanlari va defektologiya;

– xalqona ohang va jonli so’zlashuv tilidan foydalanib, xalq og’zaki ijodi bilan uzviylikda namoyon bo’ladi.

Bolalarbop barcha asarlarda yosh avlodning dunyoqarashi, tafakkuri, o’ykechinmalari, orzu-istaklari, voqelikka estetik munosabati o’z ifodasini topadi.

Ularning aksariyati yozuvchilar (kattalar) tomonidan yaratilsa-da, voqelik bolalar dunyoqarashi nuqtayi nazaridan talqin va tadqiq etiladi, bolalar tilidan hikoya qilinadi va baholanadi. Binobarin, xuddi shu xususiyatlarni o’zida namoyon qila oladigan o’zbek bolalar adabiyoti XX asrning 20-30-yillarida to’liq shakllanib, umumadabiyotning alohida tarmog’i sifatida maxsus yo’nalish kasb etadi. Bunda Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy singari ilk namoyandalari, Shokir

Sulaymon, G’ayratiy, Dorjiya Oppoqova, G’ulom Zafariy, Elbek, Hamid Olimjon, G’afur G’ulom, Ilyos Muslim, Zafar Diyor, Sulton Jo’ra, Qudrat Hikmat, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa’dulla, Hakim Nazir, Po’lat Mo’min kabi professional yozuvchi-shoirlar oz ijodi orqali sohaning shakllanishi va taraqqiyot xususiyatlarini belgilay oladi. Natijada, bolalar she’riyati, nasri otgan asrning ikkinchi yarmidan ancha yuksaldi. Bolalar dramaturgiyasi va publitsistikasiga asos solindi. Bolalar kinosi va teatri rivojlandi.

Muhimi, bu istiloh ruscha “detskaya literatura” so’zining aynan tarjimasini tarzida emas, balki real voqelikka aylangan, o’zbek bolalariga mo’ljallanib yaratila boshlangan, ularga ixtisoslashgan adabiy hodisani ifodalagan holda dunyoga keldi. Buning tarixiy-tadrijiy tamoyillari, ilmiy-nazariy umumlashmasi esa “Bolalar adabiyoti” deb nomlangan mustaqil fan tarixida o’z ifodasini topa bordi.

Bolalar adabiyotining o’ziga xos xususiyatlari. Bolalar uchun ham, kattalarga bo’lgani singari, inson va jamiyatga, tabiatga daxldor barcha mavzularda ijod etish mumkin. Bu

farqli xususiyat mohiyatini A.A.Makarenko bolalar uchun yozayotganda nima haqda yozish emas, balki qanday qilib yozishning muhimligida, deb ko'rsatgan edi. Shu jihatdan kattalar turmushining murakkab qirralarini ifodalovchi maishiy hayot mavzusida Q.Muhammadiyning bolalarbop qilib yozilgan "Qo'ng'izoy bilan Sichqonboy" she'riy adabiy ertagi bu fikrga asos bo'la oladi. Bu asar 1940-yilda yozilgan bo'lib, dastlab "Mushtum" jurnalida "Qo'ng'iz bikach bilan Sichqonboy" nomi ostida bosilib chiqqan. Asar uchun tanlangan voqelik, muammo, g'oya kattalar hayotiga to'g'ri kelsa-da, ammo u allegorik obrazlar vositasida tasvirlangani bolalarbop mohiyat kasb etgan.

Bolalar adabiyotining bosh xususiyati ham ana shunda: narsahodisalarga bolalar ko'zi bilan qaray bilish, ularni bolalarcha idrok eta bilish, ularga bolalarcha munosabat ko'rsata olish hamda ulardan bolalarcha hayratlanishda. Bolalarni onalaridan yaxshiroq tarbiyalaydigan odam yo'q, chunki ular bolalar his qilgan narsani his etadilar, ular bilan birga kuladilar, yig'laydilar. Bunday ijodiy fazilat nafaqat bolalar adabiyotiga, balki uning bunyodkorlariga ham xos xususiyat bo'lib, har qanday yozuvchiga ham nasib qilavermaydi. Buni chuqur his etgani bois *K.I.Chukovskiy: "Bolalar – bizning ustozimiz",*– deya iqror bo'lgan edi.

Bolalar adabiyotining ikki yo'nalishli adabiyot ekanligi hodisaning muhim xususiyatlaridan. Chindan-da, u bolalar va o'smirlarga mo'ljallangani uchun, avvalo shularning adabiyoti, ayni paytda san'at asari bo'lgani bois kattalarning ham diqqatini tortishi tabiiy. Adabiy ertak yozish an'anasini boshlab bergan va uni cho'qqiga ko'targan X.K.Andersen shuni nazarda tutib yozgan edi: "Men nafaqat bolalar uchun, balki kattalar uchun yozayotganimni har doim esda tutaman. Bolalarni ertaklarning fabulasi ko'proq qiziqтира, kattalarni ularga singdirilgan g'oya qiziqтиради"³⁹.

Darhaqiqat, Sharl Perroning mashhur "Qizil shapkacha" ertagi har qancha sodda va quvnoq sujet asosida qurilgan bo'lmasin, ham bolalarni, ham kattalarni qiziqtirgani holda unda ifodalangan "Qizil shapkacha"li go'zallarni (qizil shapkacha – go'zallik ramzi, unda fransuz qizlarining umumlashma obrazlari ko'zda tutilgan) fransuz burjuaziyasining shahvoniyatparastligidan (Bo'ri qiyofasida fahshga mukkasidan ketgan burjuylar ko'zda tutilgan) ogohlantirishdan iborat g'oyani faqat asar ijod etilgan tarixiy davr mantiqidan uqa olgan kattalargina ilg'ashlari mumkin. Shuningdek, Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Yengil adabiyot" darsligida keltirilgan "To'g'ri so'zli bola" she'ri rostgo'y bolaning ibрати ifodasi tarzida taassurot qoldiradi. Ammo, "Meni – deb yozadi adabiyotshunos A.Rasulov, – she'rdagi o'zga masala jalb etdi. Bolaning yo'lini to'sgan, qaddi qomati kelishgan, tasavvurimcha, bashang kiyingan ikki kishi kim edi? Nega ular pul berib yolg'on sotib olmoqchi bo'ldilar? Qolaversa, iste'dodli Hamzada yolg'onfurushlar qiyofasini yaratish fikri qachon, qanday paydo boldi? Olim masalaning shu tomoniga e'tibor qaratgani holda, she'rdagi yangi mazmunni inkishof etadi: XX asrda mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy

³⁹ Андерсен Х.К.Эртаклар. – Тошкент: "Ёшгвардия", 1960, 4-6

hayotida yolg'onning urchib ketgani, yolg'on inqiloblar, yolg'onni suv qilib ichib yuborgan "dohiyalar", yer kurrasining oltidan birida barpo etilajak jannat haqidagi uydirmalar... xullas, oxiri sarob "izm"lar munaqqidni mushohadaga undaydi. Ya'ni, bolalar uchun yozilgan maktab darsligidagi mazkur she'r ham aslida dolzarb ijtimoiy-siyosiy mazmun ahamiyat kasb etgani anglashiladi.

Sujetning qiziqarliligi bolaga haqiqatan zavq bag'ishlaydi. Biroq zamondosh kichkintoylar uchun buning o'zi yetarli emas. Shiddat bilan rivojlanayotgan davrning navqiron avlodlariga o'tkir mazmunli fikr hamda g'oya zarur. Tasavvurga boy obraz va teran tasvirli psixologik, falsafiy-ma'rifiy jihatdan o'tkir sujetli asarlar hamda badiiy yuksak ijod namunalari yosh kitobxon ma'naviy olamini boyitishga xizmat qiladi. Masalan, M.A'zamning inson va zamin muammolariga bag'ishlangan mushohadakor she'rlarini yosh kitobxon diqqat bilan o'qiydi.

Jumladan, uning "Yodgor xolaning vahimasi" she'ri yumoristik tabiati bilan o'quvchiga zavq bag'ishlay olgan. Shoir, xalq tilidan foydalangani holda voqelikni sujet tizimiga boglaydi. She'r quyidagi muammoli vaziyatdan boshlanadi:

Yodgor xola to'satdan

bir tepdi-yu qopqani,

chopa ketdi dalaga

nevarasin topgani.

Hovliqqan kampir chor tarafga yugurgilab, nevarasining ismini aytib chaqiraveradi:

–Akbar, Akbar, hov Akbar,

qayga ketding, zumrasha?

Zumda g'oyib bo'lasan

ariq osha, yo'l osha... –

Yodgor xola yugurar

oyoqlari larsillab,

javrab borar o'zicha

yo'l-yo'lakay harsillab...

Yodgor xola nevarasining ko'rinmay qolganidan vahimada va sarosimada.

Bunga shunchaki, soroqsiz ketib qolgan bolaning kattalarni xavotirga solishidagi odatiy holat deb qarash ham mumkin, albatta. Ammo kampir nevarasini avval yengilgina – "zumrasha" deb, keyin esa g'azabi ortgach, achchig'iga chidolmay "qay go'rdasan", "tirmizak" deya urisha boshlagani o'quvchi diqqatini oshiradi:

– O'tirsa bo'lmasmikin

ko'milib uy ichida?

Tashqarida nima bor,

nima bor ko'y-ko'chada?

Akbar, Akbar, hov Akbar,

qay go'rdasan, tirmizak?

Tez kela qol, jon bolam,

momongni qilmay halak.

Qizig'i shundaki, nevara hech qayoqqa ketmagan edi. Yodgor xola bir oz oldin uni erkab, opichlab olgan bo'ladi. Ammo keksalik tufayli buni unutadi. Shuning uchun sujet yechimida quyidagi kulgili voqea beriladi:

... Yodgor xola bo'ynidan

siqib so'rar Akbarjon:

– O'zi qaysi Akbarni

chaqiryapsiz, momojon?

She'r songgida esa shoirning bosh goyasi buvining haqiqiy tashvishi yanglig namoyon boladi:

– Voy Akbarjon, bolam-a,

mening ko'nglim alag'da,

depalatsa boshlandi

o'tgan hafta dalada.

Butiposmi, mutipos,

bir balolar sepadi.

Qancha-qancha bolalar

balnisaga ketadi.

Mirza bo'lang yotibdi

sariq kasalga uchrab,

tinmasdi,

yerga ursang,

olovday ko'kka sachrab.

Uyda o'tir, jon bolam,

joning omon bo'lsa, bas.

Sen ham dardga chalinsang,

jonimdan bitta qolmas.

Anglashiladiki, she'r mazmunidagi yetakchi goya o'tgan asrdagi "paxta yakkahokimligi"ning turli jarohatlari, alamli azoblaridir. Uning barcha qiyinchiliklarini oz boshidan otkazgan katta avlod – buvi-bobolar, ota-onalar o'z farzandlaridan ham xavotirga tushadilar. Bolalar uchun buvining holati kulgi qozgatib, she'rdagi komiklikni ta'minlagan bo'lsa, she'r xotimasi kattalarni jiddiy mulohazaga yetaklaydi: yaqin tariximizdagi muammolarni eslab qayguradi, istiqlol zamonidan, inson qadri kotarila boshlaganidan shukrona qiladi. Shu tariqa, bu kabi she'rlar bolalar va kattalar adabiyotining muhim namunasi hisoblanadi.

Xulosa. Pedagogika va psixologiyada turli yosh davrlari ruhiyatining bir-biridan sezilarli farqi asoslab berilgan. Xususan, chaqaloqlik, ilk bolalik, maktabgacha ta'lim yoshi, kichik maktab yoshi, o'smirlik, o'spirinlik, yoshlik, yetuklik va keksalik davrlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga, sifatlarga ega bo'lib, ular bir-biridan odamning xronologik yosh ko'rsatkichlariga ko'ra emas, balki shu davrda inson ruhiyatida kechadigan hodisalar, ro'y

beradigan o'zgarishlar uning ruhiyatidagi umumiy qonuniyatlarga binoan ham farqlanishi ta'kidlangan. Bolalar qalbini badiiy tadqiq etish, bolalikni badiiyat ko'zgisida butun borlig'icha aks ettirish, aniqrog'i, bola dunyoqarashi, botiniy va zohiriy takomillashuvi hamda ijtimoiy-axloqiy jihatdan shakllanish pillapoyalarini ko'rsatishni maqsad qilib belgilagan adabiyotijodkordan o'z o'quvchisining yosh xususiyatlari, ruhiyati, saviyasi va qiziqishlarini nazarda tutishni talab etadi. Shunga ko'ra bolalar kitobxonligida quyidagi uch asosiy bosqich o'zaro tafovutlanadi:

- 1) 2 yoshdan 6-7-yoshgacha – maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar kitobxonligi;
- 2) 7-yoshdan 11-12 yoshgacha – kichik maktab yoshdagi bolalar kitobxonligi;
- 3) 12-13 yoshdan 16-17 yoshgacha – o'smirlar kitobxonligini tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jumaboyev Mamasoli. Bolalar adabiyoti va folklor. Toshkent-Adabiyot-2006.
2. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. Buxoro davlat universiteti.
3. <https://fayllar.org/1-bolalar-adabiyoti-ozbek-bolalar-adabiyotining-vujudga-kelish.html>
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/hozirgi-o-zbek-bolalar-adabiyotida-chet-el-adabiyotining-ahamiyati>